

УДК 373.5 (477-25) "18/19"

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2026.3.448>

Igor Kalinin*

READING PRACTICES OF KYIV GYMNASIUM STUDENTS IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES IN THE CONTEXT OF DAILY LIFE

Abstract: The article presents a comprehensive historical reconstruction and systematic analysis of the extracurricular time of students at boys' gymnasiums in Kyiv in the late 19th – early 20th centuries, specifically focusing on their daily reading habits. The relevance of this study stems from the insufficient coverage in Ukrainian historiography of the daily lives of gymnasium students, particularly their reading practices and leisure activities, as important components of society's sociocultural development. The historical experience of the functioning of gymnasiums, the organization of students' leisure time, and reading practices allows for a deeper understanding of the origins of educational traditions, the peculiarities of the formation of youth intellectual culture, and the role of books in personal development.

The scientific novelty of this study lies in a comprehensive analysis of the daily lives of students at Kyiv gymnasiums through the lens of educational, cultural, and leisure practices. This work represents the first comprehensive study in historiography of the daily lives of Kyiv gymnasium students, taking into account the specific features of their reading culture. The reading practices and range of literary preferences of students at Kyiv's boys' gymnasiums have been comprehensively studied; the role of university, school, and public libraries in shaping the students' intellectual environment has been analyzed; the peculiarities of organizing students' leisure time, particularly literary evenings, readings, and student presentations, have been highlighted; the influence of fiction, popular science, and banned literature on the formation of the worldview of young students has been identified.

This study provides a detailed analysis of the characteristics of students' reading interests and literary preferences. It examines the role of libraries, literary readings, and extracurricular activities in shaping the worldview of high school students. The study also explores the impact of administrative oversight and the educational system on students' leisure time. The significance of book culture among Kyiv gymnasium students is highlighted.

Keywords: everyday life, reading habits, education, intellectual history of Ukraine, gymnasium students, learning, history, boys' gymnasiums in Kyiv, late 19th – early 20th centuries

* Kalinin Igor – Master's degree holder, lecturer in the Department of Social Sciences and Humanities PHEI «Kyiv Medical University» (Kyiv, Ukraine). ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6784-1117>; e-mail: iaakpochta@ukr.net

Ігор Калінін*

ЧИТАЦЬКІ ПРАКТИКИ КИЇВСЬКИХ ГІМНАЗИСТІВ КІНЦЯ 19 – ПОЧАТКУ 20 СТ. У КОНТЕКСТІ ПОВСЯКДЕННЯ

Анотація: У статті здійснено комплексну історичну реконструкцію та системний аналіз позаурочного часу гімназистів чоловічих гімназій м. Києва кінця 19 – початку 20 ст., а саме читальної повсякденності. Актуальність дослідження зумовлена недостатнім висвітленням у вітчизняній історіографії повсякденного життя гімназистів, зокрема їхніх читальських практик і дозвілля, як важливий складник соціокультурного розвитку суспільства.

Історичний досвід функціонування гімназій, організації учнівського дозвілля та читальських практик дає змогу глибше зрозуміти джерела освітніх традицій, особливості формування інтелектуальної культури молоді та місце книги у вихованні особистості.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі повсякденного життя учнів київських гімназій крізь призму освітніх, культурних і дозвіллевих практик. У роботі вперше в історіографії здійснено цілісне дослідження повсякденності гімназистів Києва з урахуванням особливостей організації їхньої читальської культури. Комплексно досліджено читальські практики та коло літературних уподобань гімназистів київських чоловічих гімназій; проаналізовано роль фундаментальних, учнівських і міських бібліотек у формуванні інтелектуального середовища учнів; висвітлено особливості організації дозвілля гімназистів, зокрема літературних вечорів, читань та учнівських рефератів; виявлено вплив художньої, науково-популярної та забороненої літератури на формування світогляду учнівської молоді.

У роботі детально проаналізовано особливості читальських інтересів і літературних вподобань учнів. Досліджено роль бібліотек, літературних читань і позаурочних заходів у формуванні світогляду гімназистів. З'ясовано вплив адміністративного контролю та виховної системи на дозвілля учнівської молоді. Висвітлено значення книжкової культури у середовищі київських гімназистів.

Ключові слова: повсякдення, читальське повсякдення, освіта, інтелектуальна історія України, гімназисти, навчання, історія, чоловічі гімназії Києва, кінець 19 – початок 20 ст.

* Калінін Ігор Миколайович – магістр, викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ПВНЗ «Київського медичного університету» (Київ, Україна). ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6784-1117>;
e-mail: iaakpochta@ukr.net

Вступ. Сучасна трансформація українського освітнього простору та пошук ефективних моделей управління закладами освіти актуалізують потребу в неупередженому та глибокому переосмисленні досвіду функціонування класичної чоловічої гімназії кінця 19 – початку 20 ст. У сучасній українській історіографії дедалі більшої уваги набувають антропоцентричні студії, спрямовані на вивчення людини, її щоденного життя, культурних практик, дозвілля, читацьких інтересів і механізмів соціалізації. У цьому контексті особливого значення набуває дослідження повсякденного життя учнів київських чоловічих гімназій, оскільки саме гімназійне середовище було одним із ключових осередків формування інтелектуальної еліти тогочасного суспільства.

Метою статті є комплексне дослідження читацького повсякдення учнів київських чоловічих гімназій кінця 19 – початку 20 ст., зокрема особливостей їхнього дозвілля, читацьких практик і позаурочної діяльності.

Відповідно до поставленої мети, у дослідженні передбачається вирішити такі завдання: а) проаналізувати особливості читацьких інтересів і літературних вподобань учнів; б) дослідити роль бібліотек, літературних читань і позаурочних заходів у формуванні світогляду гімназистів; в) з'ясувати вплив адміністративного контролю і виховної системи на дозвілля учнівської молоді; г) висвітлити значення книжкової культури у середовищі київських гімназистів.

Огляд джерел і літератури. Джерельну базу дослідження становить комплекс архівних, періодичних і мемуарних матеріалів, які дозволяють всебічно реконструювати читацьке повсякдення гімназистів Києва кінця 19 – початку 20 ст. Основу джерельної бази склали архівні документи, зокрема «Звіти попечителя Київського навчального округу»¹, що містять цінну інформацію про діяльність гімназійних бібліотек, організацію позакласного читання, літературних вечорів, учнівських читань і загалом дозвіллеві практики учнівської молоді. Їхня цінність полягає у поєднанні статистичних даних, адміністративних розпоряджень та описових характеристик, що дає змогу простежити особливості формування читацької культури гімназистів.

Важливу групу джерел становлять періодичні видання досліджуваного часу, зокрема журнали та газети: «Вестник знания», «Русская мысль», «Русская школа», «Киевлянин», на сторінках яких висвітлювалися питання народної освіти, учнівського читання, самоосвіти, діяльності бібліотек і книжкового ринку. Періодика дозволяє відтворити суспільні дискусії щодо ролі літератури у вихованні молоді та формування читацьких інтересів учнів.

Особливо цінними для дослідження є мемуарні джерела – спогади колишніх гімназистів і діячів культури, серед яких М. Анциферов², О. Вертинський³, М. Добужинський⁴, П. Засодимський⁵, С. Нікітін⁶, К. Паустовський⁷, М. Славінський⁸,

¹ Отчеты попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1889-1916 года. Киев: Типо-литография Товарищества И. Н. Кушнерев и К°, 1890-1917.

² Анциферов Н. Из дум о былом: Воспоминания. Москва: Феникс: Культурная инициатива, 1992. 512 с.

³ Вертинский А. Дорогой длиною... Москва: Правда, 1990. 576 с.

⁴ Добужинский М. Воспоминания. Москва: Наука, 1987. 477 с.

⁵ Засодимский П. Из воспоминаний. Москва: Тип. Т-ва И.Д. Ситина, 1908. 451 с.

⁶ Никитин С. Воспоминания о гимназических годах. Из истории университетского славяноведения в СССР. Москва: Изд-во МГУ, 1983. С. 127-246.

⁷ Паустовский К. Собрание сочинений в 8 т. Т. 4: Повесть о жизни. Москва: Худ. литература, 1968. 710 с.

М. Тимофеев-Рисовський⁹. Їхні свідчення дають можливість простежити повсякденні практики читання, читацькі уподобання, інтелектуальні інтереси учнівської молоді, а також емоційне сприйняття книжкової культури й освітнього середовища гімназій.

Особливості функціонування бібліотек і розвитку читацьких практик є праця Олени Прищепи¹⁰. Цінними для нашого дослідження є наголос дослідниці щодо поширеного явища «зачитування» книжок – їх неповернення читачами через значний попит на літературу. Також спостереження авторки щодо поширення нелегальної та забороненої літератури в учнівському середовищі. Окремо дослідниця аналізує читацькі інтереси польського контингенту гімназистів, серед якого мали популярність твори польської літератури та історичні праці, що сприяли збереженню національної ідентичності в умовах імперської освітньої політики.

Методологія та методи дослідження. Методологічною основою дослідження є принципи історизму, об'єктивності, системності та науковості, які дали змогу комплексно проаналізувати повсякденне життя учнів київських чоловічих гімназій кінця 19 – початку 20 ст. Дослідження ґрунтується на антропоцентричному підході, що передбачає вивчення історії через повсякденні практики, культурні інтереси й особливості учнівського середовища. У процесі роботи були використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження. Історико-генетичний метод дозволив простежити розвиток системи гімназійної освіти та читацької культури учнів. Історико-порівняльний метод застосовано для зіставлення особливостей дозвілля, читацьких практик і виховної системи різних гімназій. За допомогою проблемно-хронологічного методу висвітлено основні напрями організації повсякденного життя гімназистів у досліджуваній період. Метод аналізу та синтезу використано для опрацювання архівних документів, мемуарів, періодичних видань і наукової літератури.

Виклад основного матеріалу. Розпорядок повсякденного життя гімназистів київських чоловічих гімназій був суворо регламентований і підпорядковувався вимогам гімназійного статуту на території всієї імперії. Організація навчального процесу ґрунтувалася на принципах дисципліни, чіткого контролю та систематичного нагляду за учнями. Навчальний день для вихованців молодших класів тривав, як правило, до 14:00–15:00, тоді як учні старших класів завершували заняття близько 17:00. Після закінчення уроків розпочинався час, відведений для позаурочної діяльності¹¹. Навчальний тиждень був шестиденним – із понеділка по суботу, а проведення занять здійснювалося відповідно до розкладу, затвердженого адміністрацією гімназії (директором та інспектором).

Позаурочний час гімназисти використовували по різному: як для інтелектуального та фізичного саморозвитку, так і для занять, які не мали виразної освітньо-виховної спрямованості, зокрема прогулянок містом чи відвідування розважальних закладів. Спектр учнівських зацікавлень був досить широким і відображав не лише вікові особливості

⁸ Славинський М. Заховаю в серці Україну: Поезія. Публіцистика. Спогади. Київ: Юніверс, 2002. 416 с.

⁹ Тимофеев-Рисовский Н. Воспоминания / сост. Н.И. Дубровина; ред. М.Н. Бродовская. Москва: Издательская группа «Прогресс»; «Пангея», 1995. 381 с.

¹⁰ Прищепи О. Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.): дис... д. іст. н.: 07.00.01. Київ, 2020. 591 с.

¹¹ Правила для учеников гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения. Казань: Университетская тип., 1874. С. 11.

гімназистів, а й їхнє соціальне походження та культурне середовище. Умовно інтереси та форми дозвілля учнів можна поділити на дві основні категорії: ті, що дозволялися та заохочувалися адміністрацією навчальних закладів і батьками, та ті, що розцінювалися як небажані або навіть заборонені.

Гімназійна адміністрація прагнула максимально інтегрувати позаурочний час учнів у систему виховного впливу та контролю. Відповідно, організовані форми дозвілля розглядалися як важливий складник виховного процесу, покликаний спрямувати вільний час гімназистів у річище нормативних уявлень імперської педагогіки про «належне» виховання молоді. Такі підходи мали на меті формування дисциплінованої, морально стриманої та соціально лояльної особистості, здатної відповідати вимогам тогочасного суспільства та держави.

Важливе місце у системі регламентованого учнівського дозвілля посідали інтелектуальні форми проведення вільного часу, які розглядалися адміністрацією гімназій як необхідний елемент морального й освітнього виховання молоді. Одним із найбільш поширених, водночас заохочуваних та улюблених занять серед гімназистів було читання. Саме з цією метою при навчальних закладах функціонували фундаментальні й учнівські бібліотеки, що забезпечували вихованців необхідною навчальною та художньою літературою. Щорічно вчителі складали списки рекомендованих для читання творів, до яких переважно входили праці російських класиків. Упродовж навчального року адміністрація гімназій і педагогічний персонал здійснювали контроль за читацькими інтересами учнів і добром літератури. Водночас у період канікул можливості такого нагляду суттєво обмежувалися, що надавало гімназистам більше свободи у виборі книжок і читацьких уподобань¹².

Фундаментальна бібліотека існувала при кожній гімназії та відігравала важливу роль у забезпеченні професійних потреб педагогічного колективу. Її основне призначення полягало у поповненні наукових знань вчителів відповідно до предметів їхньої спеціальності: богослов'я, російської словесності та літератури, історії, географії, математики, природознавства, мовознавства, педагогіки, а також доступу до періодичних видань. Значний попит серед учителів мали історичні праці М. Костомарова, В. Соловйова, В. Ключевського, видання Археографічної комісії, «Повне зібрання російських літописів». Зарубіжну класичну літературу презентували твори В. Шекспіра, Мольєра, Ф. Шиллера, Д. Байрона, Й.-В. Гете, В. Скотта й інших авторів. На поповнення бібліотечних фондів гімназії щороку витрачала, у середньому 9 634 руб. 96 коп. Станом на 1901 р. бібліотека Київської другої гімназії налічувала 15 197 томів¹³. Це свідчить про високий рівень комплектування книжкових фондів.

Учнівські бібліотеки за обсягом фондів були значно скромнішими, однак також відігравали важливу роль у навчальному та культурному житті гімназистів. У 1901 р. найбільшу книжкову колекцію мала Київська друга гімназія – 2 479 книг, тоді як найменший фонд мала Києво-Печерська гімназія – 593 книги. У середньому на закупівлю літератури для учнівських бібліотек щороку витрачалося 131 руб. 40 коп.¹⁴

¹² Засодимский П. Из воспоминаний... С. 134.

¹³ Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии гимназий и прогимназий за 1901 г. Киев, 1902.

С. 14

¹⁴ Ibid. С. 14-16.

Популярність читання серед учителів та учнів була настільки значною, що бібліотеки нерідко стикалися з проблемою повернення книжок. Частину видань губили або залишали собі. Найчастіше серед загублених книжок переважали твори російської художньої літератури, дитячі журнали та книжки пригодницького жанру¹⁵. Показово, що у тлумачному словнику В. Даля навіть зафіксовано дієслово «зачитати», тобто не повернути назад взяту книгу. Книжки, які перебували у незадовільному фізичному стані або ж які не використовувалися у навчальному процесі, адміністрація мала право продавати на спеціально організованих для цього аукціонах¹⁶.

З метою контролю та нагляду за читацькими інтересами учнів та організації їхнього дозвілля у гімназіях регулярно проводилися літературні читання, ранки та вечори. Такі заходи мали не лише культурно-просвітницький, а й виховний характер. На них обов'язково були присутні члени педагогічно-навчально-виховного персоналу, батьки учнів, представники місцевої влади та почесні гості¹⁷. Зокрема 28 жовтня 1905 р. один з літературних вечорів у Київській першій гімназії відвідала офіційна особа, з титулом Ваша Високоповажність, що свідчило про суспільне значення подібних заходів у системі гімназійної освіти¹⁸.

Подібні заходи проводили з метою зміцнення та поживлення теоретичного вивчення навчальних дисциплін, розширення світогляду учнів, а також організації їхнього дозвілля через «розумні заняття» та контрольовані форми відпочинку¹⁹. Часто-густо такі заходи проводили у недільні та святкові дні, що дозволяло залучати до них ширше коло учнів, батьків і гостей²⁰. Отже, проведення таких заходів підлягало суворій регламентації не лише щодо порядку організації, а й стосовно змісту матеріалів, які пропонувалися для читання й обговорення.

Структура подібних заходів була чітко визначеною та відповідала виховним ідеалам імперської освітньої системи. Проводили їх у такій послідовності: насамперед ознайомлювали присутніх із творами релігійно-морального змісту, покликаними формувати у молоді християнські чесноти, покірність і моральну дисципліну. Після цього переходили до історичної тематики, яка охоплювала сюжети про виникнення Русі, діяльність князя Володимира Великого, київську старовину, Куликовську битву, постать Петра I, Вітчизняну війну 1812 р. й інші події. Така тематика мала сприяти вихованню імперського патріотизму й історичної пам'яті.

Важливе місце у програмі займали також біографії видатних російських державних діячів, військових, науковців і письменників²¹, зокрема О. Суворова, М. Кутузова,

¹⁵ Держархів Рівненської області (ДАРО). Ф. 215. Оп. 2. Спр. 203. 121 арк.; Спр. 215. 104 арк.

¹⁶ Прищепя О. Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок... С. 265–266.

¹⁷ Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии гимназий и прогимназий за 1916 год. Киев: Типография Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1917. С. 39–42.

¹⁸ Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии гимназий и прогимназий за 1904 год. Киев: Типография Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1905. С. 12–24.

¹⁹ Отчет попечителя Киевского учебного округа... за 1916 год... С. 39–42.

²⁰ Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1897 год. Киев. Тип. Высоч. утв. Т-ва печатн. дела и торг. И.Н. Кушнерев и Ко в Москве. Киевское отделение, 1898. С. 51–52.

²¹ Прищепя О. Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок... С. 293–294.

М. Ломоносова, І. Крилова, А. Кольцова, О. Пушкіна й інших. Наприкінці заходів зазвичай зверталися до тем, пов'язаних із народним побутом, природознавством, медициною, хімією, фізикою та гігієною. Значна увага приділялася питанням здоров'я, профілактики захворювань, наслідків зловживання алкоголем, правил харчування й особистої гігієни²². Таким чином, літературно-просвітницькі заходи в гімназіях поєднували освітню, виховну та дисциплінарну функції, будучи важливим інструментом формування світогляду учнівської молоді.

На таких заходах учнів ділили на три групи, за чітко визначеним принципом вікової диференціації, що відповідало педагогічним уявленням того часу про поступове ускладнення навчального матеріалу та формування читацької компетентності. Першу групу становили учні 1 і 2 класів, другу групу – 3–5 класів, третю групу – 6–8 класів.

Для першої молодшої групи добір текстів мав переважно художньо-оповідний характер і був спрямований на емоційне залучення та формування первинних читацьких навичок. Серед рекомендованих творів були «Як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем», «Майська ніч», «Тарас Бульба» М. Гоголя, «Бежин луг» І. Тургенєва, «Брати-розбійники», «Казка про мертву царівну», «Казка про царя Салтана», «Капітанська дочка», «Полтава» О. Пушкіна, «Рукавичка» та «Кубок» В. Жуковського, «Обід у ведмеда», «Риб'ячі танці», «Дві собаки» та «Селянин і вівця» І. Крилова, «Коник-Горбоконик» П. Єршова. Такий добір літератури поєднував елементи пригодницького сюжету, морального виховання та класичної російської поезиї.

Для другої середньої вікової групи (3–5 класи) зміст читань ускладнювався й набував більш виразного історико-пізнавального характеру. Учні пропонували твори й адаптовані історичні сюжети, зокрема групи було запропоновано читання на такі теми: «Останнє чотириріччя з життя Суворова» – за М. Хмировим, «Злі часи татарщини» та «Московська держава в XVII столітті» – за В. Сиповським, «Марфа Посадниця» – за Д. Мордовцевим. Таким чином формувався інтерес до історичного минулого та державницької тематики.

Для третьої старшої групи (6–8 класи) характерним було введення елементів інтелектуальної дискусії та філософсько-культурологічного осмислення прочитаного. Тематика читань охоплювала античну культуру: «Про Елевзинські містерії», «Про виховання та навчання в Афінах» та деякі твори М. Лермонтова, О. Островського, Д. Фонвізіна²³. Саме ця група найчастіше залучалася до літературно-бесідних форм роботи, що стимулювали аналітичне мислення й елементи самостійної інтерпретації тексту.

Організовані читання та літературні заходи в київських гімназіях виконували подвійну функцію: з одного боку, вони були формою інтелектуального дозвілля, а з іншого – інструментом виховного та ідеологічного впливу, спрямованого на формування нормативної моделі учнівської поведінки. У межах цих заходів учні також готували реферати з російської та зарубіжної літератури, серед тем яких були: «Про балади О. Пушкіна», «Герої М. Лермонтова», «Релігійні погляди Ф. Достоевського», «О. Хомяков: життя та світогляд», «Обломовщина у російській літературі».

²² Пругавин А. Запросы народа и обязанности интеллигенции в области умственного развития и просвещения: изд. ред. журн. «Русская мысль». Москва: Типо-литогр. Высочайше утв. т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1890. С. 64–65.

²³ Отчет попечителя Киевского учебного округа... за 1897 год... С. 51–52; Отчет попечителя Киевского учебного округа... за 1901 год... С. 59–61.

Окреме місце посідали історико-філософські та культурологічні доповіді, зокрема «Його Високість Князь Олег Костянтинович»²⁴.

Після читання рефератів йшов їх розбір, слухачі могли висловити свої думки, побажання та зауваження, а після цього учні ще й писали на них критичні відгуки. І саме з цього приводу велося найбільш бурхливе обговорення. В кінці заходу викладач-керівник робив загальний висновок. Літературні бесіди викликали у гімназистів зацікавленість і залучали до обговорення велику кількість слухачів. Крім викладачів на бесідах були присутні директор та інспектор²⁵. Взагалі літературні бесіди й учнівські доповіді поєднували елементи інтелектуальної самостійності з жорстким адміністративним наглядом.

Окремим складником програм були поетичні читання, під час яких виконувалися вірші патріотичного, історичного та морально-виховного змісту: «Перед війною», «Заповіт старовини», «Вони кричать», «Вставайте! Кайдани розпалися...», «Тебе покликав на святу битву», «До Росії», «По Русі пролунав стукіт і грім», «Орел», «До храмів, брати, на коліна», «Могила солдата», «Лист», «Майбутнє» тощо²⁶, а також тематичні вечори, присвячені різним російським авторам: М.О. Некрасову, І.С. Нікітіну, В.М. Гаршину, Л.М. Толстому й іншим авторам. Такі публічні гімназійні заходи нерідко виходили за межі навчального закладу та привертали увагу міської громадськості, набуваючи ширшого культурно-просвітницького значення.

Подібні гімназійні заходи сприяли формуванню в учнів стійкого інтересу та любові до наукових занять та інтелектуальної діяльності, що виразно простежувалося у жвавих бесідах, дискусіях і суперечках, які виникали після прослуханих доповідей і читань²⁷. Такі форми позакласної роботи не лише урізноманітнювали дозвілля учнів, але й стимулювали їх до самоосвіти, спонукаючи звертатися до наукової та науково-популярної літератури з питань, порушених під час заходів.

Читання, як правило, супроводжувалися демонстрацією світлових зображень за допомогою так званого «чарівного ліхтаря» – одного з перших проєкційних пристроїв, що використовувався у навчальному процесі. Використання візуального супроводу значно посилювало зацікавленість аудиторії та сприяло кращому засвоєнню матеріалу²⁸. Водночас у 1880-х рр. застосування «чарівного ліхтаря» в освітній практиці ще залишалося технічною новинкою, тому його впровадження та популяризація у гімназіях значною мірою залежали від ініціативи й ентузіазму окремих викладачів, які прагнули модернізувати навчально-виховний процес і зробити його більш наочним і доступним для учнів.

Окрім учнівських бібліотек при гімназіях, гімназисти київських гімназій активно користувалися міськими бібліотеками. Однією з найвідоміших у місті була «Бібліотека російських, французьких, польських, німецьких і англійських книг» Л. Ідзіковського, розташована на Хрещатику²⁹. За щомісячну платню кияни мали можливість брати книжки

²⁴ Отчет попечителя Киевского учебного округа... за 1916 год... С. 39–42.

²⁵ Засодимский П. Из воспоминаний... С. 142.

²⁶ Повседневность учащихся Вологодской губернской гимназии в начале XX в. URL: https://studbooks.net/2014431/istoriya/povsednevnost_uchaschihsya_vologodskoy_gubernskoy_gimnazii_v_nachale_hh_v

²⁷ Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии гимназий и прогимназий за 1908 год. Киев. Типография Т-ва И.Н. Кушнеревъ и Ко, 1909. С. 50–52.

²⁸ Отчет попечителя Киевского учебного округа... за 1916 год... С. 39–42.

²⁹ Паустовский К. Повесть о жизни. Далекие годы... С. 347.

додому. Відомий радянський письменник, випускник Київської першої чоловічої гімназії К. Паустовський, який згадував про свої відвідини її влітку 1911 р.: «Дорогою я заходив у бібліотеку Ідзіковського на Хрещатику. Влітку там було порожньо. Бліді від задухи молоді люди з мокрими вусиками – прикажчики Ідзіковського – міняли мені книжки. Я брав книжки для себе і для бабусі»³⁰. Ці спогади дають змогу не лише відтворити атмосферу київського культурного середовища початку 20 ст., але й засвідчують значне місце книжки та читання у повсякденному житті гімназистів.

Власник книгарні Л. Ідзіковський активно рекламував нові надходження та книжкові новинки на сторінках газети «Киевлянин», де оголошення часто розміщувалися на перших шпальтах видання³¹. Подібну практику використовували й інші відомі київські книгарі, зокрема М. Оглоблін та І. Розов. Книгарня М. Оглобліна також знаходилася на Хрещатику, тоді як книгарня І. Розова – на Фундуклеївській³². Такі книготорівельні осередки не лише забезпечували мешканців міста літературою, але й виступали важливими центрами культурного життя Києва, сприяючи поширенню читацьких практик серед учнівської молоді та інтелігенції.

В основній частини гімназистів інтерес до літератури був надзвичайно великим і виходив далеко за межі обов'язкової навчальної програми. Читання ставало однією з найулюбленіших форм дозвілля учнів, а коло їхніх читацьких зацікавлень відзначалося значною жанровою та тематичною різноманітністю. У молодших класах особливу популярність мала пригодницька й історико-романтична література. Гімназисти із захопленням читали «Робінзона Крузо» Д. Дефо, «Дюмон-Дюрвіля» А. Варшавського, романи В. Скотта, твори Ф. Булгаріна, М. Греча «Чорна жінка», Р. Зотова «Тасмичний чернець», М. Загоскіна, М. Кукольника «Альф і Альдона», Марлінського (О. Бестужев), О. Погорельського (О. Петровський), І. Лажечникова, І. Гончарова, М. Некрасова, «Губернські нариси» М. Щедрина (М. Салтиков-Щедрін), «Батьки та діти» І. Тургенєва, «Бринський ліс» та «Юрій Милославський» М. Загоскіна, сентиментальні романи А. Коцебу, Л. Толстого, Ф. Достоєвського³³.

Поступово читацькі інтереси гімназистів розширювалися, охоплюючи творчість провідних російських та європейських письменників. Учні знайомилися з творами О. Дюма, Л. Буссенара, А. Жакоба, Ф. Маррієта, Е. Золя й інших авторів³⁴. Також популярними були твори Л. Жаклою, І. Потапенка, Ф. Тютчева, С. Гусєва-Оренбурзького, О. Ертеля й інших письменників.

Помітне місце у читацьких практиках займала історична література. З великим зацікавленням гімназисти читали праці М. Каразіна, особливо його описи Середньої Азії, а також дослідження відомих істориків В. Ключевського, низку монографій С. Платонова, В. Семєвського, О. Пипіна й інших³⁵. Таке зацікавлення свідчило про прагнення учнів до ширшого пізнання історії, культури та суспільного життя.

³⁰ Ibid. С. 348.

³¹ Реклама книжного магазину Л. Ідзіковського. *Киевлянин*. 1894. 3 января. С. 1.

³² Реклама книжного магазину М. Оглобліна, І. Розова. *Киевлянин*. 1913. 12 августа. С. 1.

³³ Засодимский П. Из воспоминаний... С. 134-143.

³⁴ Шаламов В. Четвертая Вологда. Вологда: Грифон, 1994. С. 72; Добужинский М. Воспоминания... URL: http://az.lib.ru/d/dobuzhinskij_m_w/text_08_gimnazia.shtml

³⁵ Никитин С. Воспоминания о гимназических годах... С. 135.

Особливо показовими є спогади випускника Київської першої чоловічої гімназії та відомого художнику М. Добужинського, який захоплювався фантастичними творами Камілла Фламмаріона. Його романи «Уранія» та «По хвилях нескінченності» відкривали Мстиславу Валеріановичу нові, запаморочливі перспективи. Значний вплив на формування світогляду Добужинського справляла творчість Ф. Достоевського: «Він так відповідав моїм настроям. До «Братів Карамазових» я тоді ще не дійшов, але «Записки з підпілля», «Маленький герой», «Підліток» хвилювали мене надзвичайно. Коли я прочитав «Злочин і кара», мені захотілося вперше проілюструвати Достоевського»³⁶.

Серед гімназистів великою популярними були романи «Війна і мир» Л. Толстого, твори Е. Золя. Особливе враження на учнів справляли романи «L'Œuvre» («Творчість») і «Le Ventre de Paris» («Черевко Парижа»). Читачі високо цінували творчість Жорж Санд і Т. Гофмана, що сприяло формуванню естетичних смаків та інтересу до європейської літературної традиції. Отже, читацькі уподобання гімназистів вирізнялися інтелектуальною насиченістю та широким культурним горизонтом.

Окрім художньої літератури, гімназисти читали книжки з філософії, зокрема твори А. Шопенгауера, психології³⁷. Особливою популярною була «Педагогічна психологія» П. Каптерева³⁸, а також книжки із природничих наук і зоології. Учень Київської першої гімназії М. Тимофеев-Рисовський згадував: «А у вільний час сидів на дивані з десяти томною «Життям тварин» Брема. І всі десять томів знав уже майже напам'ять ще до вступу до гімназії»³⁹. Подібні приклади демонструють високий рівень інтелектуальної допитливості учнівського середовища та прагнення до самоосвіти.

Характерною рисою гімназійного читання була значна самостійність у формуванні літературних уподобань. Відомий культуролог, історик і мистецтвознавець, випускник Київської першої гімназії М. Анциферов згадував: «Я дуже багато читав, ніким не керований. Прочитав усього Вальтера Скотта, «Чорного ченця» Чехова, а за ним усього Діккенса. Діккенс вів мене в інший світ, близький нашому часу, світ, який я сприймав як сучасність... Я знайомився з грецькими трагіками й Шекспіром у десятирічному віці, почав своє знайомство з Тургенєвим і Толстим у 15 років!»⁴⁰. Такі свідчення дають підстави стверджувати, що читання для багатьох гімназистів було важливим засобом інтелектуального та світоглядного становлення.

Водночас у досліджуваній період питання читацьких інтересів учнів перебувало під пильною увагою педагогічної громадськості й освітніх установ. У спеціалізованих педагогічних і популярно-наукових виданнях регулярно порушувалася проблема добору літератури для молоді. Зокрема, у журналі «Вестник знания» існував окремий розділ – «Вопросы народного образования», в якому надавалися рекомендації щодо формування домашніх бібліотек, добору літератури для самоосвіти й укладання систематичних показників книжок. Подібні публікації відображали прагнення спрямувати читацькі

³⁶ Добужинский М. Воспоминания... URL: http://az.lib.ru/d/dobuzhinskij_m_w/text_08_gimnazia.shtml

³⁷ Никитин С. Воспоминания о гимназических годах... С. 135.

³⁸ Добужинский М. Воспоминания... URL: http://az.lib.ru/d/dobuzhinskij_m_w/text_08_gimnazia.shtml

³⁹ Тимофеев-Ресовский Н. Воспоминания... С. 40.

⁴⁰ Анциферов Н. Из дум о былом... С. 36.

інтереси учнів у річище «корисного» та контрольованого читання, яке мало відповідати морально-виховним та ідеологічним вимогам тогочасної освітньої системи⁴¹.

Поряд з офіційно дозволеною літературою, серед гімназистів значного поширення набували й заборонені або ідеологічно небажані видання. Учні цікавилися творами Д. Писарева⁴², М. Чернишевського, Гліба Успенського, Ф. Решетнікова, О. Шеллер-Михайлова, Светлова й інших авторів⁴³, чиї праці містили критичні оцінки суспільного ладу, соціальної нерівності та державної політики Російської імперії. Водночас мали популярність твори О. Герцена, В. Белінського, М. Добролюбова, М. Чернишевського, а також праця М. Бунакова «Бесівське марення»⁴⁴. Подібна література формувала у частини молоді критичне ставлення до офіційної ідеології та сприяла поширенню опозиційних ідей у гімназійному середовищі.

Наявність значного попиту на нелегальну або напівлегальну літературу сприяла виникненню неофіційних форм книжкового обміну. Зокрема, серед гімназистів Рівного існувала тасмна бібліотека, через яку учні поширювали й обмінювалися забороненою суспільно-політичною літературою. У середовищі старшокласників зачитувалися працями соціалістичних і народницьких мислителів – Л. Бланка, Ф. Лассаля, Міртова (П. Лаврова) й інших⁴⁵. Це свідчить про поступове проникнення до учнівського середовища соціально-політичних ідей, що активно поширювалися в інтелігентських колах наприкінці 19 – на початку 20 ст.

Водночас читацькі інтереси гімназистів значною мірою визначалися та національно-культурним середовищем. Так, учні польського походження особливу увагу приділяли творчості Б. Пруса, Г. Сенкевича та О. Свентоховського⁴⁶. Звернення до польської літератури було не лише проявом культурних уподобань, а й способом збереження національної ідентичності в умовах імперської освітньої політики.

Серед гімназистів молодших класів читацькими симпатіями користувалася періодична преса, яка була важливим джерелом не лише розваг, а й самоосвіти та культурного розвитку. Одним із найулюбленіших дитячих видань був «Журнал для детей» Чистякова, примірники якого, за спогадами сучасників, постійно «ходили по руках». Значний інтерес викликали також журнали «Современник» та «Русское слово», які учні нерідко самостійно діставали поза межами офіційного гімназійного читання⁴⁷. У 1880-х рр. найбільшою популярністю серед учнівської молоді користувалися журнали «Отечественные записки», «Дело» та «Знание», що поєднували художню літературу, публіцистику та матеріали суспільно-політичного характеру⁴⁸.

На початку 20 ст. помітне місце у читацьких практиках гімназистів посів журнал «Семья и школа», на сторінках якого учні знайомилися з творами, згадуваного вже вище

⁴¹ Л.К. Библиографические заметки о книгах для народа и о самообразовании. *Вестник знания* (Санкт-Петербург). 1903. № 1. С. 150-154.

⁴² Добужинский М. Воспоминания... URL: http://az.lib.ru/d/dobuzhinskij_m_w/text_08_gimnazia.shtml

⁴³ Славинський М. Заховаю в серці Україну... С. 282.

⁴⁴ Повседневность учащихся Вологодской губернской гимназии в начале XX в....

⁴⁵ Прищепа О. Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок... С. 264.

⁴⁶ Ibid. С. 264.

⁴⁷ Засодимский П. Из воспоминаний... С. 134-143.

⁴⁸ Порошин И. Четверть века назад... С. 28.

О. Дюма, А. Жакоба, В. Гіляровського, К. Березкіна й інших⁴⁹. Проте найулюбленішим і найпопулярнішим був журнал «Вокруг света», який поєднував пригодницьку літературу, географічні описи та науково-популярні матеріали. Саме на його сторінках друкувалися твори, що користувалися винятковим успіхом серед молоді: «Острів скарбів» Р.Л. Стівенсона, «Вона» Р. Хаггарда, «Олівер Твіст» Ч. Діккенса, романи Жуль Верна, «Трудівники моря» та «Собор Паризької Богоматері» В. Гюго⁵⁰. Вихід нових номерів журналу гімназисти молодшого віку очікували з великим нетерпінням.

Окрім журналів, художні твори, нариси та публіцистичні матеріали активно друкувалися і в місцевій пресі, зокрема у газетах «Киевлянин» і «Киевская мысль». Прочитані твори часто ставали предметом жвавих дискусій та обговорень у гімназійному середовищі, що сприяло формуванню читацької культури, розвитку критичного мислення та комунікативних навичок учнів.

Особливе місце у дозвіллі молодших гімназистів посідала пригодницька література. Надзвичайно популярними були твори Фенімора Купера, Майн Ріда, Луї Буссенара й інших авторів пригодницького жанру. Такі книжки відкривали перед учнями світ мандрів, небезпек і героїчних вчинків, формуючи романтизовані уявлення про далекі країни. Водночас надмірне захоплення подібною літературою іноді викликало занепокоєння дорослих, оскільки окремі підлітки, особливо емоційно вразливі, під впливом прочитаного мріяли емігрувати до Америки, прагнучи «почати там вільне, самостійне життя, повне пригод і подвигів»⁵¹. Подібні настрої яскраво відображали психологічні особливості юнацького віку та вплив масової літератури на формування світогляду учнівської молоді.

Начитавшись у свій вільний час праць класиків, деякі гімназисти починали самі складати вірші та писати літературні твори, які друкувалися на сторінках періодичних видань. Писали про навіяне працями класиків, про те, що наболіло: житлові умови, харчування, сімейне життя тощо. Гімназист Київської другої гімназії Максим Славінський згадує: «...багато хто з моїх товаришів, – а між ними і я, – писали вірші – інша річ, але всі вони, за малим винятком, були українські... Я не пам'ятаю вже, яка тематика захоплювала моїх товаришів, але, мабуть, та сама, що припадала й мені до серця». Його товариш, наслухавшись його віршів, склав оперу, а Славінському замовив лібрето. Вчитель музики хвалив його товариша та пророчив велику музичну майбутність⁵². Костянтин Паустовський згадував: «Я довго вагався, але все ж відніс оповідання до редакції "Лицаря"»⁵³.

Інший київський гімназист і радянський артист, Олександр Вертинський згадував: «У 1912 р. в журналі «Київський тиждень» було надруковано моє перше оповідання – «Моя наречена». Оповідання було написане у модній тоді декадентській манері й стало досить помітним на тлі київської белетристики. Потім з'явилося друге – «Цигарки "Весна"» – у тому ж стилі. Потім одна з київських газет, «Відгуки», взяла в мене оповідання «Лялька». Про мене вже почали говорити як про перспективного молодого літератора»⁵⁴.

⁴⁹ Шаламов В. Четвертая Вологда... С. 72.

⁵⁰ Добужинский М. Воспоминания... URL: http://az.lib.ru/d/dobuzhinskij_m_w/text_08_gimnazia.shtml

⁵¹ Славінський М. Заховаю в серці Україну... С. 246.

⁵² Ibid. С. 280-281.

⁵³ Паустовский К.Г. Повесть о жизни. Далекие годы... С. 22.

⁵⁴ Вертинский А. Дорогой длиною... URL: <https://coollib.com/b/321010/read>

Висновки. У соціокультурному й імперському контексті читацькі практики гімназистів виступали важливим простором напруги між нормативно регламентованою освітньою політикою й індивідуальними стратегіями культурного самоформування. З одного боку, система рекомендованої літератури, орієнтовану переважно на російський класичний канон, виконувала функцію імперської культурної соціалізації, спрямованої на уніфікацію світоглядних орієнтирів і формування лояльності до державного дискурсу. З іншого боку, практика позаконтрольного читання відкривала доступ до ширшого європейського інтелектуального простору, включно з критичною, забороненою й альтернативною літературою, що сприяло розвитку автономного мислення та опозиційних настроїв.

Організовані читання та літературні заходи у київських гімназіях виступали як формою інтелектуального дозвілля, так й інструментом дисциплінарного та ідеологічного впливу, спрямованого на формування лояльної, культурно «правильної» моделі учнівської поведінки.

Крім того, читацькі уподобання гімназистів вирізнялися інтелектуальною насиченістю та широким культурним горизонтом. Через художню, історичну та науково-популярну літературу учнівська молодь не лише задовольняла власні пізнавальні потреби, але й формувала світоглядні орієнтири, розвивала естетичні смаки та долучалася до загальноєвропейського культурного простору

Таким чином, читацька культура гімназистів виходила далеко за межі офіційно рекомендованого кола літератури й відображала ширші суспільні, політичні та національні процеси доби. Читання пригодницьких, соціально-критичних і філософських творів формувало у гімназистів уявлення про свободу, індивідуальний вибір і соціальну справедливість, які нерідко вступали в суперечність з імперською моделлю дисциплінованого підданства.

Заява про відсутність конфлікту інтересів. Автор заявляє, що не має жодного реального чи потенційного конфлікту інтересів (фінансового, професійного, особистого або інституційного), який міг би вплинути на результати дослідження, їх інтерпретацію та подання матеріалу в цій публікації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

Анциферов Н. Из дум о былом: Воспоминания. Москва: Феникс: Культурная инициатива, 1992. 512 с.

Вертинский А. Дорогой длиною... Москва: Правда, 1990. 576 с.

Державний архів Рівненської області. Ф. 215. Рівненське реальне училище.

Добужинский М. Воспоминания. Москва: Наука, 1987. 477 с.

Засодимский П. Из воспоминаний. Москва: Тип. Т-ва И.Д. Ситина, 1908. 451 с.

Киевлянин. Литературная и политическая газета Юго-Западного края. Ежедневное издание. 1894, 1913.

Киевская мысль: еженедельное иллюстрированное приложение. 1908.

Никитин С. Воспоминания о гимназических годах. *Из истории университетского славяноведения в СССР*. Москва: Изд.-во МГУ, 1983. С. 127-246.

Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1897 год. Киев. Тип. Высоч. утв. Т-ва печатн. дела и торг. И.Н. Кушнерев и Ко в Москве. Киевское отделение, 1898.

Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии гимназий и прогимназий за 1901 год. Киев. Типо-литография Товарищества И. Н. Кушнерев и К°, 1902.

Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии гимназий и прогимназий за 1904 год. Киев. Типо-литография Товарищества И. Н. Кушнерев и К°, 1905.

Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии гимназий и прогимназий за 1908 год. Киев. Типо-литография Товарищества И. Н. Кушнерев и К°, 1909.

Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии гимназий и прогимназий за 1916 год. Киев. Типо-литография Товарищества И. Н. Кушнерев и К°, 1917.

Паустовский К. Собрание сочинений в 8 т. Т. 4: Повесть о жизни. Москва: Худ. литература, 1968. 710 с.

Порошин И. Четверть века назад. (Из гимназических воспоминаний). *Русская школа*. 1905. № 3. С. 27-39.

Правила для учеников гимназий и прогимназий відомства Министерства народного просвещения. Казань: Университетская тип., 1874. 24 с.

Славінський М. Заховаю в серці Україну. Київ: Юніверс. 2002. 416 с.

Тимофеев-Ресовский Н. Воспоминания / сост. Н.И. Дубровина; ред. М.Н. Бродовская. Москва: Издательская группа «Прогресс»; «Пангея», 1995. 381 с. URL: <https://libking.ru/books/nonf-/nonf-biography/263672-11-nikolay-timofeev-resovskiy-vospominaniya.html#book>

Література

Л. К. Библиографические заметки о книгах для народа и о самообразовании. *Вестник знания*. 1903. № 1. С. 150-154.

Повседневность учащихся Вологодской губернской гимназии в начале XX в. URL: https://studbooks.net/2014431/istoriya/povsednevnost_uchaschihsya_vologodskoy_gubernskoy_gimnazii_v_nachale_hh_v

Прищеп О. Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.): дис... д. іст. н: 07.00.01. Київ, 2020. 591 с.

Пругавин А. Запросы народа и обязанности интеллигенции в области умственного развития и просвещения: изд. ред. журн. «Русская мысль». Москва: Типо-литогр. Высочайше утв. т-ва И.Н. Кушнерев и К, 1890. 282 с.

Шаламов В. Четвертая Вологда. Вологда: Грифон, 1994. 192 с.

Перше надходження – 28.05.2026

Прийнято до друку – 07.07.2026

Оприлюднено на сайті – 31.07.2026